

SEVİL DÜNYAMİN qızı HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

**M.F.AXUNDZADƏ YARADICILIĞINDA MAARİFÇİLİK İDEYALARI VƏ
İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏR**

XIX əsr Azərbaycan fikir tarixində mühüm bir mərhələni təşkil edir. Bu dövrdə Azərbaycanda milli inkişafa, tərəqqiyə buxov olan feodal-patriarxal münasibətlərinə qarşı mübarizə gündən-günə güclənirdi. Dövrün qabaqcıl ictimai fikirli ziyalıları da bu mübarizədə fəal iştirak edirdilər.

Onlardan biri də Azərbaycanda realist dramaturgiyanın ilk bünövrəsini qoyan M.F.Axundzadədir.

M.F.Axundzadə öz ədəbi yaradıcılıq fəaliyyətinə şeirlə başlamış və bunu həyatının sonuna qədər davam etdirərək yeri gəldikcə, müxtəlif mövzularda mənzum əsərlər yazmışdır. Təxminən qırx beş illik yaradıcılıq fəaliyyətində o ancaq tək-tək hallarda şeir yazmışdır. Onun yaradıcılıq fəaliyyətinə hansı ildən başladığı haqqında dəqiq məlumat olmasa da, bizə gəlib çıxan mətbu və qeyri-mətbu şeirlərindən “Dövrədən şikayət” mənzuməsi, “A.S.Puşkinin ölümü haqqında Şərq poeması”, “Yeni əlifba haqqında mənzumə”, iki təcnişi bir neçə farsca kiçik mənzum parçaları məlumdur. İlk şeirindən İbn Sina, Beyzavi, Səhban, Xaqani, Rumi kimi Yaxın Şərqdə tanınmış böyük alim və şairlərin adlarını çəkməsi, klassiklərdən məharətlə istifadə etməsi onun hələ gənc yaşlarında ikən bilikli və istedadlı şair, klassik şeirə dərinlən bələd olduğunu göstərir. Onun 50-ci illər və son dövr yaradıcılığına aid olan iki şeiri vardır ki, bunların biri azərbaycanca müxəmməsi, digəri isə 1876-cı ildə Varşavadan Tiflisə gəlmiş Vandanın gözəlliyi və istedadı haqqında farsca qəsidədir. Müəllif özü əsərin əvvəlində bu barədə məlumat verir və Vanda haqqındakı qəsidəni dostu Adolf Berjenin xahişi ilə qələmə aldığını söyləyir.

Axundzadənin şeirləri içərsində üç mənzum hekayəsi vardır ki, bunlar Mollayi-Ruminin əsərlərinə nəzirə olaraq yazılmışdır. “Hekayəti-bədiəxani və Ərdəbili və Məşədi Buttan Səlyani”, “Hekayəti-pota Kərim və Səfər dəllək” və “Hekayəti-Seyyid Ələm Səlyani”dən ibarət bu üç mənzum hekayə Şərq şairlərinin məlum həzliyyat (zarafat) tipində yazılmış tənqidi şeirlərinə bənzəyir. Bu şeirlərdə tüfeyli həyat keçirənlər tənqid olunmuş və gününü boş-boşuna keçirən avaralar ifşa edilmişdir.

M.F.Axundzadənin yaradıcılığında ictimai-siyasi görüşlər mücərrəd görüşlər deyildi. Onun fikirləri xalqın ictimai həyatının inkişaf prosesi ilə əlaqədə, xalq kütlələrinin azadlıq mübarizəsinin gedişində təşəkkül tapmışdır. M.F.Axundzadənin bütün fikirləri öz əsərlərində təbliğ olunmuşdur, yəni öz dövrünün hakimiyyət orqanlarında çalışan müftəxor və rüşvətxor məmurlar, avam qadınlar və onlarla mənfi xüsusiyyətlərə malik olan obrazlar öz əksini tapmışdır. O, həyatın, real düşüncə tərzinin, ədəbiyyatın, sənətin qarşısına qoyduğu zəruri tələbləri müasirləri içərsində hamıdan tez və dərinlən başa düşürdü.

“Azərbaycan ədəbiyyat tarixində yeni bir yol açan M.F.Axundovun yaradıcılığı barəsində maraqlı tədqiqat aparmış Abdulla Şaiq Axundov yaradıcılığının xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır, onun keçmiş sxolastik ədəbiyyat nümayəndələrindən tamamilə fərqli olan, real həyatdan alınmış səhnələri məharətlə təsvir edən bir yazıçı kimi qiymətləndirərək yazırdı: “M.F.Axundov birinci olaraq Azərbaycan ədəbiyyatını sxolastik ədəbiyyatın əskimiş, yıpranmış, qəsidə, qəzəl və mərsiyə şəklinin dar çərçivəsi içində sıxılıb qalmış mövzularından qurtardı, onun yerində həyat və həqiqət təsvir edən komediya və hekayə tərzini möhkəmləndirdi.” (3, s.268)

Ədibin sənətdə ideyalıq, müasirlik, ictimai məzmun, realizm uğrunda mübarizə məsələlərinə dair nəzəri-tənqidi mülahizələri ilə ümumi yaradıcılığını həmişə vəhdət təşkil edirdi. Dövrün aktual ictimai-siyasi məsələləri və problemləri, xalqın zəruri tələbləri ilə bağlı olan yeni ideyalar gətirən və ədəbiyyatımızda yeni bir ədəbi formanın mükəmməl təməl təməl daşlarını qoyan M.F.Axundzadə yazdığı “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”(1850), “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükünü-məşhur”(1850), “Hekayəti-xırsı-quldurbasan”(1851), “Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran”(1851), “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis”(“Hacı Qara”)(1852) və “Mürafə vəkillərinin hekayəti”(1855) adlı komediyalarla Azərbaycan ədəbiyyatında əsaslı bir dönüş yaratdı. Bu komediyalar realist sənət prinsipləri əsasında yaradılmışdır. Məhz onun komediyaları ilə ədəbiyyatımızda realist sənətin, sözün həqiqi mənasında realizm yaradıcılıq metodunun mükəmməl binası ucaldılmışdır. Bu əsərlərin əsas ideya məzmunu və problemlərini isə maarifçilik təşkil etmişdir. Dünyagörüşü etibarilə maarifçi olan Axundzadə əsərlərində doğma xalqının müəyyən tarixi dövrünün realist təsvirini vermişdir. Onun əsərlərindəki həyat durğun, sabit deyil, hərəkətdə, inkişafda götürmüş, həm köhnəlmiş, həm də yeni doğulan, təşəkkül tapan və böyük gələcəyi olan cəhəzlərini əks etdirmişdir.

“Tiflis mühiti də onun dünyagörüşünə mühüm təsir göstərmişdir. O, burada sürgündə olan dekabristlərin inqilabi ideyaları ilə yaxından tanış olmuş və mütləqiyyətin iç üzünü görməyə müvəffəq olmuşdur. Bu yolla O, rus və Avropa mədəni irsinə yol tapmış, məşhur şəxsiyyətlərin

həyatı ilə tanış olmaqla çox qısa müddət ərzində 6 komediya ərsəyə gəlmişdir. M.F.Axundzadənin yüksək erudisiyaya malik olması onun bir sıra tarixi və fəlsəfi əsərlər də yazmasına səbəb olmuşdur. Öz xalqının eybəcərliklərini görüb, onu düşündürən xalqın böyük xalq olduğunu vurğulayan M.F.Axundzadə həm xalqı düşünür, həm də xalqı gülüşlə düşündürürdü. O, həmçinin xalqının öz keçmişi ilə, ətalət və cəhaləti ilə komik vəziyyətlə ayıldaırdı. Xalqın geriliyini görməklə yanaşı, o, bu vəziyyətdən qurtulmağın yollarını da göstərirdi. Öz məqsədyönlü yaradıcılığında cəhalət, fanatizm, fırıldaıçılıq, cadüqərlik kimi cəmiyyətin xəstəliklərini nəsihətlə deyil, məhz acı gülüşlə, insanları islah etməklə çatdırırdı. Onun gülüşü əsl intibah xarakterində idi.”(4, s.91)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və ictimai-fəlsəfi fikir tarixində maarifçilikdən inqilabi-demokratizmədək yüksələn və milli mədəniyyətimizdə yeni bir mərhələ yaradan mütəfəkkirdir. Onun ideyaları zəngin və möhkəm təməl üzərində meydana gəlmiş və dünyagörüşünün formalaşmasına qədim yunan fəlsəfəsinin, qabaqcıl rus ədəbiyyatının və Avropa maarifçiliyinin böyük təsiri olmuşdur.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropadan maarifçilik hərəkatı bütün dünyaya yayılmağa başladı. İctimai-siyasi, sosial-iqtisadi mahiyyət kəsb edən maarifçilik öz fəaliyyətində, həm də inkişafın da dövrün estetik fikrindən geniş istifadə edir, bədii yaradıcılığın, elmi-nəzəri fikrin ideya təsir gücünə arxalanırdı. XIX əsrdən başlayaraq isə bu hərəkat Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə də sirayət etmişdir. İlkin olaraq A.Bakıxanov, M.Ş.Vəzəh, İ.Qutqaşanlı, Q.Zakirin yaradıcılığında öz rüşeymlərini göstərmiş, sonra isə M.F.Axundzadənin yaradıcılığında sistemli şəkildə inkişaf etdirmişdir. M.F.Axundzadə sistemli maarifçiliyin əsasını qoymaqla bərabər, onun milli zəmində hərəkata çevrilməsinə kömək etmiş, özündən sonra yetişən ədib və dramaturqların bu istiqamətdəki fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Məhz M.F.Axundzadə ilə başlayıb XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində inkişaf edən maarifçilik dövrü bədii-estetik fikri, zəngin milli xüsusiyyətləri, əlvan koloriti, tipik realist özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Ədibin yeni əlifba uğrunda apardığı mübarizə onun maarifçilik fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Onun maarifçilik görüşlərinin kökünü yeni əlifba layihəsi uğrunda mübarizəsində axtaran F.Qasımlı yazır: “M.F.Axundov bütün ömrü boyu xalqın tərəqqisi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Yeni əlifbanın maariflənmə və savadsızlığın ləğvi işində müstəsna əhəmiyyəti olacağını bilən Axundov onun həyata keçirilməsi uğrunda 30 ilə yaxın çalışmış, İrana və Türkiyəyə getmiş, Rusiya və Avropa ölkələrinə məktublar göndərmiş, dost və tərəfdaşları ilə yazışmış, onun gənc nəsil tərəfindən öyrənilməsi üçün yollar və vasitələrə əl atmış, heç bir şeyi əsirgəməmişdir.”(6, s.316)

Xalqın iqtisadi-mədəni intibahını düşünən M.F.Axundzadə əlifba islahatı uğrunda fəal mübarizə aparırdı. Bu isə Şərqi despot hakimlərinin və mürtəce ruhanilərinin ona qarşı nifrətini artırır, onu müsəlman xalqının bədxahı, islam dininin düşməni kimi qələmə vermələrinə səbəb olurdu. Bu maneələr onun ruhdan salmır, əksinə yeni-yeni layihələrin hazırlanmasına ruhlandırır. Ömrünün sonuna qədər O, ərəb əlifbasının islahatı uğrunda fəal mübarizə aparsa da, çox təəssüf ki, onun bu gözəl təşəbbüsü hakim dairələrin biganəliyi üzündən həyata keçməmişdir. “Yeni əlifba haqqında mənzumə” adlı nəzm əsərində Axundzadə əlifba uğrunda apardığı mübarizəni epik dildə təsvir edir, Türkiyə və İran vəzirinin ərəb əlifbasının dəyişilməsi məsələsinə mənfi münasibətini tənqid edir.

Azərbaycan dramaturgiyasının realist bədii nəsrin materialist estetikasının banisi olan M.F.Axundzadə həmçinin realist ədəbi tənqidin əsasını qoymaqla, fəlsəfi fikir tariximizdə şərəfli yol keçmiş mütəfəkkirdir. K.Talıbzadə isə M.F.Axundzadəni professional tənqidin banisi hesab edərək onun əsərlərində tənqidin üç növünü müəyyənləşdirir: “həyata, cəmiyyət hadisələrinə tənqidi münasibət”, “ədəbiyyatın tənqidi xarakteri”, “tənqid bir elm kimi” (8, s.13)

Yuxarıda bəhs edilən məsələləri, qaldırılan problemləri öz yaradıcı platformasında həll edən Axundzadə mövcud kontekstdə gerilikçi cəmiyyət və xalq problemini ön plana çəkirdi. Bu mənada mövhumatçı din adamları, savadsız kütlə, hüquqsuz qadın problemi onun bu istiqamətdəki fəaliyyətinin başlıca mövzularından idi. Bu baxımdan onun ilk komediyası olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər” də fırlıdaqçı dərvişləri, dinin nüfuzundan istifadə edən yalançı kimyagərin, mahir kələkbazların avam xalqı necə kəməndinə saldığını açıb göstərir. Müəllif burada Şeyx Salah, Molla Həmid, dərviş Abbas, Molla İbrahimxəlil kimi ruhani cilidinə girmiş və din pərdəsi arxasında

xalqı aldadan fırıldaqçıları tənqid edir, həmçinin avam nuxalıları qınqyır. Axundzadə heç zaman İslam dininə qarşı çıxmamış, din pərdəsi arxasında gizlənən, dinə qara yaxan, yalnız öz mənafeələrini güdən xurafatçıları, sadə xalqı aldadıb düzgün yoldan döndərən din başçılarını, axundları, seyidləri, mollaları və digərlərini tənqid edib xalqı universal şəkildə maarifləndirmişdir.

Böyük maarifçi yalançı din xadimlərinin ikiüzlülüynü, onların dindən savadsız adamları aldatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etdiklərini onların üzünə dediyi üçün qəzəbə gələrək “ateist” adlandırılmışdır. Lakin böyük maarifçinin görüşlərinin əsas qayəsi cəhalətə, mövhumata, fanatizmə qarşı mübarizə, elm və maarif uğrunda çalışmaq, şəxsiyyətin azadlığına nail olmaq idi.

Cəhalətə qarşı çevrilən digər əsər “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadükünü-məşhur” komediyasıdır. Bu əsərdə Axundzadə cadugərliyi özünə peşə seçərək, gəlir mənbəyi hesab edən, avam qadınları aldadan dərviş Məstəli şah obrazını yaratmışdır. Əsərdə maarifçi ədib xalqı, xüsusən də gəncləri dünyəvi elmlərə yiyələnməyə çağırır. Komediyada qadın surətləri tənqid obyektini kimi götürülsə də, müstəqim yolla ifşa olunurlar və nadanlıqın qurbanı kimi qələmə alınırlar.

M.F.Axundzadə qadının cəmiyyətdə yeri, rolu məsələsinə dönə-dönə toxunur, ictimai həyatın bütün sahələrində qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verilməsi fikrini qətiyyətlə müdafiə edirdi. Qadın azadlığını bütün cəmiyyətdən azadlığın təbii ölçüsü sayan Axundzadə əsərlərində Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğunu təsvir edərək, məhz bu hüquqsuzluqdan onların başına gətirilən amansız bəlalara ifşa edirdi. Ədib yaşadığı dövrdə savadsız mollaların şəriət qaydalarından öz mənafeələrinə uyğun istifadə edib qızları və qadınları cəhalətə məhkum etmələrini tənqid edir, çoxarvadlılığı pisləyirdi. Belə ki, onun “Sərgüzəşti-vəzir-xani Lənkəran” əsərində qadın personajının dili ilə çoxarvadlılığın nə kimi faciələrə gətirib çıxardığını görürük. Qadının cəmiyyətdə oynadığı rola böyük önəm verən, onların kişilərdən daha iradəli, mənən daha güclü olduğunu vurğulayan müəllif XIX əsrin əvvəllərində qadınların üzləşdikləri cəhalətdən yaxa qurtarmağın yolunun məhz təhsildən keçdiyini hesab edirdi. İşıqlı ziyalı, böyük maarifpərvər mütəfəkkir olan M.F.Axundzadə hər bir insan faciəsinin arxasında hüquqsuzluğun, avamlıq, cahillik, cəhalət və savadsızlığın durduğunu hesab edirdi.

Ədibin maarifçilik və demokratik baxışlarını 1857-ci ildə yazdığı “Aldanmış kavakib” povestində və 1860-cı ildə yazmış olduğu “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatında geniş şəkildə əks etdirmişdir. Əbəs deyildir ki, ədəbiyyat tarixi ədibin məhz bu fəlsəfi traktatını yüksək dəyərləndirərək “xurafatla mübarizədə yüz minlik bir ordunun görə bilmədiyi bir işi görən əsər” kimi öymüşdü. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Axundzadə bu əsəri dogma ana dilində yazmaqla Azərbaycan dilində fəlsəfi terminlərin formalaşmasında mühüm rol oynadı. Ən vacib məqam məhz xalq kütlələri üçün fəlsəfi əsərin yazmış olmasıdır və xalqın həyatı və mübarizəsi ilə irəli sürdüyü konkret aktual ictimai-siyasi problemlərlə, dövrün ideoloji mübarizəsi ilə bağlı, müxtəlif sxolastik, dini-mistik, idealist fəlsəfi təlimlərə, dini-idealist cərəyanlara qarşı mübarizə aparmasıdır. Bu yolla Azərbaycan ictimai fikrində gerçəkliyin materialist fəlsəfi konsepsiyasını yaratmaqla O, fəlsəfəni həyatın qarşıya qoyduğu sosial problemlərin həllinə istiqamətləndirirdi. Bu əsərin də ərsəyə gəlməsində də əsas qayə cəhalət, mövhumata və fanatizmə qarşı mübarizə aparmaq, elm və maarif uğrunda çalışmaq, Avropa ölkələrinin üstün mədəniyyətini Azərbaycanda yaymaq, şəxsiyyətin azadlığına nail olmaqdır. M.F.Axundzadənin demək olar ki, bütün əsərlərində qaldırdığı mühüm ictimai problemlər bütün müsəlman aləminin həyat tərzini, dünyagörüşü ilə bağlı idi və O, həmin məsələlərə xurafatla bəzi mübarizə fonunda yanaşmışdı.

“M.F.Axundzadə xalqa, ictimaiyyətlə müraciət edir və deyirdi ki, indi möcüzələrə, “yalan əfsanələrə” deyil, zəkaya, elmə, fəlsəfəyə inanmaq dövrüdür...İndi elm lazımdır və sivilizasyon lazımdır və yəqin bil ki, puç etiqat üstündə bağlanan məzhəb etibarlı bir şey deyil” (5, s.23)

M.F.Axundzadə insan ağılına və zəkasına böyük ümüd bəsləyərək ictimai tərəqqini elmin, maarifin inkişafı ilə eyniləşdirirdi. O, hesab edirdi ki, təfəkkür sahiblərinin sayı çox olan ölkələrdə tərəqqi və inkişaf sürətlidir. Ona görə də insanları cəhalət quyusundan çıxıb elmə dəvət edir, savada səsləyirdi.

M.F.Axundzadənin ictimai-siyasi görüşləri feodal-təhkimçilik münasibətləri əleyhinə olaraq Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrində baş verən ictimai-iqtisadi irəlləyişlərlə, sinfi mübarizə ilə,

azadlıq hərəkatı ilə, inkişaf edən elmi və mədəni əlaqələrlə bağlıdır. Onun ictimai-siyasi baxışları zəhmətkeş təbəqələrin mənafeyinə uyğun gəlir. Şərq dünyasının dahisi olan Axundzadə bütün dünyada aqlın əbədi həbsdən azad olmasını məhz elmin inkişafı ilə baş verəcəyini irəli sürürdü.

“Axundzadə dövlət məsələlərində islahatlar keçirmək, konstitusional monarxiya yaratmaqdan tutmuş, onu demokratlaşdırmaq, parlament təsis etmək və nəhayət, xalq hakimiyyəti qurmaq ideyasına kimi böyük təkamül yolu keçmişdir. Onun dövlətdə yaratmaq istədiyi bütün islahatlar və çevrilişlər cəmiyyəti dəyişdirmək, xalqı azadlıq və xoşbəxtliyə çatdırmaq məqsədi güdürdü. İstibdad quruluşuna qarşı tərəddüd etmədən amansız mübarizə aparmaq, çirkinlik və haqsızlıqların hökm sürdüyü feodalizmi ədalətli bir cəmiyyətlə əvəz etmək, xalqa siyasi, cismani və mənəvi azadlıq vermək, onu elm və mədəniyyətin nailiyyətləri ilə tanış etmək, kütləni savadlandırmaq və tərəqqiyə çatdırmaq, xalqa səadət və xoşbəxtlik vermək Axundzadənin başlıca: siyasi idealı, mübarizəsinin əsas məqsədidir. Bu məqsəd özünün fəlsəfi ifadəsini” Kəmalüddövlə məktubları” traktatında və ondan sonra yazılmış məqalə və məktublarda tapmışdır.”(7, s.391)

Ümumiyyətlə Axundzadə cəmiyyətdə dəyişikliklər etməyin, islahatçılıq keçirməyin, nöqsan və qüsurların aradan qaldırılmaq yolunu elm və maarifdə görürdü. O, elm və maarifin xalqın gözünü açmasında, onu daha da ardıcıl və güclü etməsində oynadığı böyük rola yüksək qiymət verirdi. Zülm, istibdad və despota qarşı məhz şüurlu surətdə, gözüaçıq mübarizə aparmaq fikrini irəli sürürdü. M.F.Axundzadə ömür boyu maarifçi mübarizənin yeni üsul və formalarını axtarırdı. Çünki, Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatında azad düşüncə tərzinin ən böyük nümayəndəsi, Şərq dünyasının bir dahisi idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri.3cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 560 s.
2. Axundov M.F.Məqalələr məcmuəsi.Bakı, Azərb.E.A.nəşriyyatı,1963, 356 s.
3. Ağamalıyeva F. M.F.Axundzadə yaradıcılığının A.Şaiq dramaturgiyasına təsiri. “B.Vahabzadə və Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı Universiteti, Bakı, 2015, 29 oktyabr
4. Əhmədov Ə. Azərbaycan maarifçiliyi fəlsəfəsi. Bakı, Elm, 1983, s.91
5. Köçərli F. Azərbaycan mütəfəkkiri.Bakı, Elm, 1988, 388 səh.
6. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərnəşr, 1962, 377 səh.
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 550 səh.
8. Salmanov Ş. Akademik Kamal Talıbzadə. Bakı, Azərnəşr, 1998, 214 səh.

XÜLASƏ

Axundzadə dramaturgiyanın və realist nəsrin yaradıcılarından biridir. Bu məqalə Axundzadənin maarifçilik mübarizəsindən bəhs edir. Onun yeni əlifba üçün və xalqın maariflənməsi yönündə atdığı addımlardan söz açılır. Məqalədə Axundzadənin ictimai-siyasi görüşlərindən də bəhs olunur. Araşdırmada bunlardan söz açılır.

Açar sözlər: Axundzadə, ictimai-siyasi, əlifba, maarifçi, yazıçı